

EVLİYA ÇELEBİ *SEYAHATNAMESİ*'NDEKİ EPIGRAFİK ÖGELERE DAİR BİLGİLER

Faruk POLATCAN*

Öz

Seyahat, yerleşim yerinden uzaklaşarak yeni yerler görmek, farklı insanlarla tanışmak amacıyla çıkılan yolculuktur. Evliya Çelebi bir rüya üzerine çıktığı seyahatlerde gördüğü her şeyi büyük bir titizlikle kaydetmiştir.

Bu çalışmanın özünü, Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde geçen epigrafik eserlerle ilgili bilgilerin araştırılıp incelenmesi ve tasnif edilmesi oluşturmaktadır. Söz konusu bilgiler mağaralardaki ve kayalardaki epigrafik ögeler, mezar kitabeleri, mimarlık eserler üzerindeki epigrafik ögeler, damgalar ve sikkeler üzerindeki epigrafik ögeler olmak üzere beş ana başlık altında dikkatlere sunulmuştur. Mimarlık eserleri üzerindeki epigrafik ögeler: kale kitabeleri, türbelerdeki kitabeler, cami, medrese, tekkelerdeki kitabeler ve diğer epigrafik ögeler, kilise kitabeleri, köprülere ve çeşmelere ait kitabeler alt bölümleri hâlinde dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Epigrafik ögeler, Evliya Çelebi, seyahatname.

INFORMATION ON EPIGRAPHIC ELEMENTS IN EVLİYA ÇELEBİ'S *SEYAHATNAME*

Abstract

A travel is a trip taken to get away from a settlement to see new places and meet different people. Evliya Çelebi recorded everything that he saw very fastidiously during his travel he went to upon a dream.

The essence of this study is composed of investigating, examining and classifying the information on the epigraphic works mentioned in Evliya Çelebi's *Seyâhatnâme*. The information in question is presented in five main topics including epigraphic elements in caves and on rocks, epitaphs, epigraphic elements on architectural works, stamps, and coins. Epigraphic elements on architectural works are classified in subgroups as castle inscriptions, epitaphs on tombs, inscriptions and other epigraphic elements in mosques, madrasahs and khanqahs, church inscriptions, and inscriptions on bridges and fountains.

Keywords: Epigraphic elements, Evliya Çelebi, travel book.

Ø. Giriş:

Seyyah, seyahat ve seyahatname kavram işaretleriyle ilgili farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalardan bir kısmı şöyledir: *TDK*'ye göre *seyyah* “gezgin, turist” (2011, s. 2085); “*seyahat* yolculuk, gezi; *seyahatname* bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser” (2011, s. 2083). “*Seyyâh* (A) ‘Seyâhat’den. Yolculuk yapan,

*Arş. Gör.: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, farukpolatcan@gmail.com.

yolcu. *Seyyâhatnâme (F)* Bir kimsenin gezip gördüğü yerleri ve şeyleri anlatan kitap” (Alp ve Alp, 1961, s. 1364). Tanımlardan yola çıkarak *seyahat*, bulunulan yerleşim yerinden uzaklaşarak yeni yerler görmek, farklı insanlarla tanışmak için çıkılan yolculuk; *seyahatname* ise çıkılan bu yolculukta alınan notlarla yazılan eser olarak ifade edilebilir.

Evliya Çelebi'nin hayatı hakkındaki bilgiler onun kendisi ile ilgili dile getirdiği cümlelerden ibarettir. Bilgiler onun İstanbul'da doğduğu, Kanuni Sultan Süleyman vefat ettiğinde babasının otuz beş yaşında olduğu *vb.* ile sınırlıdır. Ancak yazdıklarından yola çıkarak iyi eğitim aldığı, çok sayıda dil bildiği ve devlet yönetimindeki kişilerle iyi ilişkiler içinde bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Çelebi, gittiği şehirlerde bir hükümet görevlisi gibi karşılanıp ağırlandı. Yine yazdıklarından seyahat edebilmek için valilerden maddi yardım aldığı da anlaşılmaktadır.

Konu hakkında Öz (2011) şunları kaydetmektedir: “Acaba Evliya Çelebi yedi iklim dört bucağı nasıl gezdi, ardı arkası kesilmeyen gezilerin masraflarını bugünkü gezginler gibi kendisi mi karşıladı? Oldukça meşakkatli olan yolculuklarını iktidarlardan bağımsız gerçekleştirmedir. Evliya Çelebi gezilerin çoğunu yüksek makam sahibi bir kişinin maiyetinde yer alarak gerçekleştirmiş olmasından dolayı bağımlıdır ve onu donanımlı kılan valilerdir” (s. 142).

Evliya Çelebi, yaklaşık elli yıl süren seyahatlerinin sebebini rüyasında *Şefaât ya Resulüallah* yerine yanlışlıkla *Seyahat ya Resulüallah* demesine bağlamıştır. Bunu Evliya Çelebi'nin yapacağı seyahatlerde herhangi bir sorunla karşılaşmamak için böyle bir sebep ortaya atmasına bağlanabilir. Bununla hem halk üzerinde derin bir etki hem de devlet yetkililerinden gereken yardımı sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır. “Evliya Çelebi'nin yöneticilerin patronajında dolayısıyla da iktidarın mutfağında gerçekleşen seyahatlerinin aynı zamanda heyecan verici kişisel bir macera olarak okunması da mümkündür” (Öz, 2011, s. 142).

Evliya Çelebi *Seyahatname* adlı eserinde Osmanlı coğrafyasında yaptığı gezilerde gördüklerini detaylı bir şekilde kaydetmiştir. Bu notlardan XVII. yüzyılın kültüründen doğal çevresine, mimarisinden halkın inançlarına değin toplumu ilgilendiren her konu hakkında bilgi derlemiştir. Evliya Çelebi hemen hemen gittiği her yerdeki heykelleri, heykelcikleri, resimleri, mezar taşlarındaki yazıları, mağara duvarlarındaki yazılar ve tasvirleri; kale, cami, medrese, köprü, türbe *vb.* yapılarda bulunan kitabeleri detaylı bir biçimde geleceğe aktarmıştır. “Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde gezdiği yerlerdeki toplumsal yaşantıdan, mimarlık ve sanat eserlerine kadar pek çok konuda ayrıntılı bilgiler vererek XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasını daha iyi

anlayabilmemize olanak hazırlamıştır” (Çetinaslan, 2013, s. 291). Evliya Çelebi, “Köprüleri, çarşıları, dükkânları, imaretleri, hanları, sarayları, evleri, kaleleri, camileri, medreseleri vd. sayılarıyla birlikte ve sanatsal ve mimari özellikleriyle ele alır” (Okumuş, 2008, s. 207). Çelebi, mimarlık eserlerindeki yazıların tamamını aktarmasına karşın mezar taşlarındaki yazıları *fydalı bir iş* olarak görmediğini belirterek çok azını aktarmıştır.

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'ndeki epigrafiik eserlere ait bilgileri 5 başlık altında toplamak mümkündür:

- Mağaralardaki ve kayalardaki epigrafiik ögeler,
- Mezar kitabeleri,
- Mimarlık eserleri üzerindeki epigrafiik ögeler,
- Sikkeler üzerindeki epigrafiik ögeler,
- Damgalar.

1. Mağaralardaki ve Kayalardaki Epigrafiik Ögeler:

İnsanoğlu yaratılışı gereği toplu olarak yaşamak durumundadır. İnsanlar artan nüfus dolayısıyla farklı coğrafi alanlara yönelmeye başlamışlardır. Bu durumda birbirleriyle iletişime geçme zorluğu yaşamaya başlayınca iletişimi sağlamak için farklı teknikler geliştirmişlerdir. Bu tekniklerden belki de en önemli olanı günümüzde de etkili bir şekilde kullanılan yazıdır. “Sınırlı imkânlarının ve fâniliğinin şuuruna varan insanoğlu, mekânda olduğu kadar zamanda da geçirmiş olduğu beşerî tecrübenin kendisine kazandırmış olduğu düşünce mahsulü mesajlarını mümkün merteye uzağa ulaştırabilmek için çeşitli yollar aramış ve bu arayış içinde yazıyı icat etmiştir” (Gemalmaz, 2010, s. 17). Yazının ilk aşamaları kayalara, mağara duvarlarına çizilen şekillerdir. İnsanlar, daha sonra bu şekiller doğrultusunda alfabeler oluşturmaya başlamışlardır. *Seyahatname*'de geçen mağara duvarlarındaki yazılara ilişkin örnekler şunlardır:

Yer altında bir mağara vardır, içinde yetmiş seksen küçük mağara daha vardır. Kefere zamanında İstanbul'da Ayasofya kubbesi üstünden rahipler uçup bu mağaralarda kalırlarmış. Bazı kayalarda Yunan harfleriyle ve Latin dili ile yazılmış iki bin yıllık tarihli yazılar vardır. Gezintiye çıkan maarif erbabının güzel hatları vardır (Bursa¹; 2 / 20, 21).²

¹ Alıntı yapılan metin Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nin Bursa bölümünde geçmektedir. Makalenin tamamında alıntının yapıldığı bölümün adı / geçtiği yer dikkatlere sunulmuştur.

Bu mahalde bir cehennem çukuru gibi büyük mağaralar vardır. Her mağarada ve her taşta nice yüz bin hekimlerin, filozofların isimleri yazılıdır. İbretlik yazılar ile resimli yazılar var ki sanki İstanbul'da Atmeydanı'nda 4 köşe Diklitaş'ın hatlarıdır. Ve herkes bu mağaraya girip gördüğünü taşta kazıp yazmış (Atina; 8 / 142-143).

Urfa Ruhası'nı bina eden Ruha, Nemrud'dan evvel yapıp burada ölüp gömüldüğü için Sinn-i Ruha (Ruha mezarı) derler. İbret verici sütun; Burada somaki yüksek bir sütun vardır. O sütunun doğu tarafında bir tür İbrî yazı vardır (Urfa; 3 / 127).

Yazının dünya tarihine en önemli etkisi milletlerin ortak hafızasını oluşturan sözlü edebiyatı unutulmayacak bir şekilde geleceğe taşınmasıdır. "Milletlerle ilgili olarak köklülük, eskilik, gelişmişlik, dil, edebiyat, tarih, kültür ve uygarlık kavramları ve bu kavramlarla ilgili kavram işaretleri söz konusu edildiğinde yazının akla gelmesi, onun anılan kavramların hem taşıyıcısı hem de onların seviyesini yansıtan bir gösterge olmasından kaynaklanır" (Alyılmaz, 2012, s. 52). Sivas, Şanlıurfa ve Erdebil'de görülen yazı örneklerine dair Evliya Çelebi şunları dile getirmiştir.

Erdebil'in dışında demirden katı yuvarlak bir siyah taş vardır. Geçmişte yaşayanlar ve eski feylesoflar bu siyah taş üzerine bir çeşit İbranice harflerle yazılar yazmışlar. Bu taş daima durduğu merkezden ayrılınca yerinde dört köşe büyük bir kaya vardır ki çok sert taştır. O taş üzerinde çeşit çeşit Süryani, İmranî ve İbrani harflerle yazılar vardır (Erdebil / İran; 2 / 175).

Eski hakîmler (filozoflar) şehri Peçuy-ı Seçoy'un İç Kalesi: Tuna Nehri kenarında yüksek bir yerde dörtgen şekilli bir şeddadi yapıdır. Bütün duvarlarının yüzünde olan yontma cilâlı taşları geçmişin yapı ustaları çeşit çeşit tasarruflar yapıp türlü türlü taşları birer sanat ile duvara koyup taştan bayraklar, haçlar, suretler, flandra bayraklar, iskemleler, nice çeşit garip ve acayip şekilleri kırmızı, yeşil, sarı, mavi ve siyah taşlar ile kale duvarı yüzüne işlemiş ki bütün kâfiristanda yoktur. Ancak Arabistan'da Hama ve Humus Kalesi'nin duvarı yüzlerinde siyah taş ile hüsn-i hat yazılar vardır ki, bu da Hama ve Humus Kalesi'ne mahsus ibretlik bir iştir (Macaristan; 7 / 69).

Peçuy Kalesi: Kibleye bakar bir kapısı var. Bu kapı 4 köşe yüksek bir kulenin eteğinde başka bir tarz yapılmış sanatlı bir kapıdır. Üzerinde zolta adlı bir guruştta olan iki başlı, iki kanatlarını açmış ve iki ayaklarında pençelerini germiş beyaz

² Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nden yapılan alıntılar, alıntı sayısının fazlalığı nedeniyle, kitap sayısı / sayfa numarası şeklinde kaynak gösterilmiştir.

mermer üzere bir kuş resmi var ki gören onu canlı zanneder. Bu cansız kuş resmine bitişik bir beyaz mermer üzerinde Eflâtun - İlâhî'nin kendi yazısıyla bir çeşit Latin yazısı ile bu kalenin tarihin öyle yazılmış ki, *Ben bu kaleyi İskender'e yaptırmazdan üç bin yıl evvel yine imar idi. İsevî milleti ellerine gire ve Muhammediler eline nice kere gire, son zamanda Talyan kavmi eline gire* diye yazmış. Peçuy gazilerinin esirlerine okutup öyle yazdık (Edirne; 6 / 136).

Eski dönemlerden beri insanlar yaşadıklarını; duygu, düşünce ve hissettiklerini kaya, mağara duvarları, kâğıt vb. nesnelere yazmışlardır. Bunun sonucunda yazı dilini etkili bir şekilde kullanan milletler günümüzde olduğu gibi geçmişte de her yönden üstün olmuşlardır. “İnsanoğlunun en önemli buluşlarından biri olarak kabul edilen ve bünyesinde pek çok buluşun da şifresini barındıran yazı, geride kalan süreçte milletlerin de vazgeçilmezi hâline gelir; onları diğerleri karşısında ayrıcalıklı kılar” (Alyılmaz, 2012, s. 52). Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Bursa'da Keşiş Dağı ve Atina'daki Mecnun Dağı olarak belirtilen bölgedeki mağaralarda farklı dillerle yazılmış binlerce yıllık yazıların olduğu ifade edilmiştir.

Eski Mısır'dır Fustat şehrinin karşısında Nil Nehri aşırı Cize şehri batısında yarım saat uzaklıkta Heremeyn Dağları adıyla bilinen 3 adet elle yapılmış ve dört köşe dağlar vardır. Bunlardan ikisi dörder yüz arşın yüksek yapılmış göklere doğru baş çekmişlerdir, biri gayet alçak yine dört köşe yığma taş yapı küçük taştır, hâlâ bu dağlara halk dilinde Firavun Dağı derler. Me'mun Halife bu yüksek dağlarda define vardır diye bu Heremeyn Dağları'nı derya gibi askerlerine ve usta dağ kazıcılarına deldirip söktürüp yıktırıp 70 günde güçlükle bir define mala rast gelmiş, onda bir sert taş üzerine, Hazret-i İdris hattı ile bir taş çıkıp böyle yazmış ki: Ey bu yüksek dağlardan define çıkarmaya çalışan melik! Ne kadar gayret edip çalışsan zorluk ve zahmetler çekerek öldürdüğün günlerin karşılığı kadar mala sahip olursun, *vesselâm*. Ama tarih ilmi, öncekilerin ve sonrakilerin ilmini istersen, hâsıl olup bu yeryüzünün ibret harmanı mahsulünü deresin *vesselâm*. Ve illâ daha ziyade boş tama düşersen ömrünü tüketirsin, *hatmü'l kalam* diye anılan sert taşta bu gibi yazıları Me'mun Halife okuyunca bütün bilginleriyle danışıp Kârün hazinesinden vazgeçip, “Hemen bize öncelerin ve sonraların ilmi lazımdır. Elbette ona dair kitaplar vardır” diyerek Heremeyn Dağları'nı yıkınca bir tek parça kubbe çıktı. Onu söküp kubbenin içine girip gördüler ki deve kemikleri, fil ve gergedan kemikleriyle ağzına kadar dolmuş bir dokuz kemerli kubbe, bütün kemikler üzerine türlü hatlar ile yazılar yazılmış ve nice bin işaretler kazılmış (4 / 433, 434).

Yayıçse Kalesi: Yukarı iç kalede asla haneler yoktur. Ancak dizdar oturur bir harap saray, bir mescidi kuyu mağarası var. Bu mağaranın kapısında kefere yazılarının her türlü yazılmıştır (Saraybosna; 5 / 320).

Feridun Han ziyareti (Balı Han Kalesi): Feridun Han sahib-kıran olup Hûd Nebi'nin yaptığı batık şehrin dışında Feridun alâmeti olması için bir büyük sütun dikmiştir, hâlâ yol üzere durur. İsteyen hacılar varır görür. Kûfi hatta benzer bir çeşit yazılar kazılmış ve nice yüz çeşit resimler yazılmıştır ki hikmet ehli ve maarif erbâbı bu suretlerin ne idiğini bilir bunlar birer işarettir. Kıyamete dek gelecek padişahların, gelecek kavmin ve bütün gelecek yaratıkların resimleri direk üzerine yazılmış ve kazılmış durur, görülmeye değer ibretlik yüksek sütundur (Kazan; 7 / 379).

Yazının nasıl ortaya çıktığı, ilk olarak hangi milletin kullandığı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu tartışmalar bir kenara bırakılarak yazının insanlık tarihi açısından önemi üzerinde düşünmeye yoğunlaşmalıdır. “Milletler için köklülüğün, gelişmişliğin ve uygarlığın en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen alfabe ve yazı nerede, ne zaman ve kimler tarafından bulunup kullanılmış olursa olsun insanoğlunun en büyük icatlarından biridir” (Alyılmaz, 2007, s. 1). “Tarihî olayların kaydının tutulması ve gelecek nesillere aktarılması ancak yazıyla mümkün olduğundan tarih yazı ile başlamıştır” (Güneş, 2013, s. 185). Osmanlı tarihine kaynak olabilecek bazı bilgileri de Evliya Çelebi eserinde belirtmiştir:

Saray Kalesi: Divanhanenin duvarının yüzüne nakış ustası yıldızlar ilmi üzere Fatih'in İstanbul'u ve Mora'yı alacağını ve Tuna Belgrad'ını alamayacağını vakti saati, derece ve dakikasıyla ve Fatih'in molla sarığıyla katıra binip esvap ve eşkâliyle resmini yapmış. Sözü'nün kısası *Osmanlı'dan tâ Sultan Korkud'a kadar 50 padişah gele* diye her padişahı şekliyle ve fethedeceği vilayetleri her padişahın başı ucuna yazmış ve bildiğimiz padişahlardan Sultan Ahmed ve oğlu Sultan Osman'ı ve Ahmed Han kardeşi Sultan Mustafa'nın 2 kere padişah olacağını, Sultan Murad Han'ın zorbaları kıracağını, Revan'ı ve Bağdad'ı alacağını, Sultan İbrahim'in Azak'ı ve Girid'i alacağını, Kilis'i ve Dirniş'i kâfire vereceğini ve zekerini eline alıp şehit olacağını, İbrahim oğlu Yusuf-sıfat Mehmed Han'ın elinde bazı ve doğanı ile Yanova'yı, Varat Kalesi'ni, Erdel'i, Uyvar'ı ve Kandiyeyi fethedip Alman'da ve Boğdan'da serdarları cenk edeceğini, *Velekad* isimli padişah olacağını ve Esvedü's-safâ adlı bir veziri olacağını tüm vakti saatleriyle yazmış. Her padişahın ne kadar ömür süreceğini, ne kadar fetihler edeceğini, ondan sonra kimin padişah olup ölüm sebeplerinin ne olacağını, her padişahın tahtı üzere başı ucunda birkaç satır kâfir yazısı ve birer satır Müslim yazısı ile yazmış. Bu divanhanenin batı tarafında

Osmanoğlu padişahlarına karşılık 50 adet Erdel kralları ve her kralın önünde birer Osmanoğlu vezirleri hepsini atlar üzere suretleri yazılmış ve her kralın azl ü nasbını ve ölüm sebebini yazmış. Hatta 67 ve 72 tarihine dek Erdel memleketinin yağmalanıp yakıp yıkılacağını, hatta Rakofçi kralın başına bizim Seydî Ahmed Paşa kılıç ile vuracağını acep resimlemiş ki bire bir resm etmiş. Mehmed Paşa adında bir bodur kara vezirin Kemen Yanoş Kral'ı katledeceğini yazmış. Kenen Yanoş bu kendi katli resmini görüp bozmuş. Bu mahalde bizim Serasker Ali Paşa'yı kır at üzere Mısır sarığı ile kahverengi kürkü ve köse sakalıyla bu vilâyete gelip harap edeceğini ve Apopi Mihal'in 30 yıl kral olacağını çirkin şekliyle karşı karşıya Ali Paşa ile resmeylemiş. Sözü kısası binlerce hayret ki bu ustalıkları 230 sene önce yazmış ve resimlemiş (Macaristan; 6 / 35).

IV. Murad Han "Tanrı'ya hamd olsun Bağdad benimdir. İmam-ı A'zam'ı kalleş Kızılbaş elinden kurtarırım" diye sevinir. Hâlâ ol nişangâh taşının üzerinde celfî yazı ile Çevrî Çelebi güftesi,

Biri kalkıp dedi ana tarih

Âferndilîr-i Sâm-akrân (Sivas; 3 / 165).

2. Mezar Kitabeleri:

Öldükten sonra da hayatın devam ettiğine inanan insanlar, ebedî hayata ulaşmanın aracı olarak mezarları görmüşlerdir. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Türklere ait olduğu anlaşılan mezar taşlarında geçen yazılarda genellikle ölen kişinin kaç yıl yaşadığı ve ölüm sebebine dair bilgiler yer almaktadır.

Ey sual etgen şol merkadni sahibini Boğabay kişi men iki yüz yaşka yetken nâ-murad yiğit men idim. Ekmek yeyüp yüreğime ekmek yapışup ölgen men. Sebeb-i mevtim şolkaydır. *Bu mezarın sahibini soran kişi, ben Boğabay 200 yaşına ulaşmış muradını almamış yiğit kişi idim. Ekmek yiyince yüreğime ekmek yapışıp öldüm. Ölüm sebebim budur.*

Ey sual etgen şol merkadni eyesin, iki yüz kırk beş yaşka nâ-murad hurme Bige hanım hatun idim. Yüz beş yaşında kız olan iken kocaya barup bir uşak doğururken su içüp öldüm. *Bu mezarın sahibini soran kişi, 245 yaşına gelmiş, muradını almamış asil Bige Hanım idim. 105 yaşında kız iken kocaya varıp bir çocuk doğururken su içüp öldüm. Ölüm sebebim.*

Ey sual etgen ol meşhetni yani mezar sahibini üç yüz yaşına yetken Koba Alp zor batır yiğitken Ejderhan su savaşında ok paşağı poşuğ alanda ok temreni dokunanda

özümü beni ok sokup ölgen men. Sebeb-i ölgenim şolaydır. Özüm için pâtiha, yani fâtiha. *Şu mezar sahibini soran kişi, 300 yaşına ulaşmış Koba Alp güçlü yigitken Ejderhan su savaşında ok temreni dokunup beni ok yaralayıp öldüm. Ölüm sebebim budur. Kendim için Fatiha demiş. Çoğunlukla bu diyarlarda Moğol, Boğol, Kaytak, Kumuk, Legzi, Lezgi, Çağatay, Kahtâniye ve Lâvi dilleri gibi diller vardır. Daha pek çok tarihler var; ama yazılmasında kusurumuz olduğu için yazamadık (Dağıstan / Dadyan Irak; 7 / 355).*

Mevlânâ Behiştî Efendi ziyaret yeri: Behiştî kabre erdi, behişt oldu. Vize şehrinde dir. Çorlu'da zâviyesi sahasında gömülüdür. Mezar taşına *Kadintekale el-merhum* diye kendi el yazısıyla 6 gün önce yazdıktan sonra ölmüştür (Çorlu / Tekirdağ; 3 / 223).

Evliya Çelebi, gezilerinde gördüğü yazıları, resimleri, heykelleri büyük bir titizlikle aktarmasına rağmen mezar taşlarındaki yazıların yalnızca bir kısmını aktarmıştır. Nedenini mezar yazılarını faydalı bulmasına karşın meşhur olmadığı için yazmadığı şeklinde belirtmiştir.

Bu eski Musul'da her ölünün mezar taşlarında nice yüz yıllık başka başka yazılarla yazılmış seyirlik büyük ve uzun mezarlar var ki bir kısmını yazsak Deşt-i Kıpçak'da Elbruz Dağı eteğinde Irak-ı Dâdyân şehrinin harabesinin mezarlığına yazdığımızı döner. Gerçi değerli şeylerden söz etmekte fayda vardır ama harabeler ve mezarlıklar gibi meşhur olmayan şeylerin anılmasında fayda olmayıp o kadar değeri olmayan nesnelerin uzun uzun anlatılması sıkıntı verir (Musul; 4 / 433).

Anadolu'da insanoğlunun acizliğini ve dünya hayatının geçiciliğini ifade etmek için mezar taşlarına yazı yazma alışkanlığı bulunmaktadır. Hemen hemen her mezarlıkta bunun örnekleriyle karşılaşmaktadır. Bu geleneğe dair *Seyahatname*'den şu örnek verilebilir:

Şeyh Hazret-i Abdüssamed Efendi: Nice uzun yıllar Âsitâne-i saadette Osmanlı padişahlarıyla hem-sohbet olup daha sonra memleketlerine gitmiştir. Oraya vardığında cennete gidip usulüyle dâr-ı bâkîde karar ettiğine nur dolu merkadinin mezar taşı tarihidir:

Kişi yaz vaktinde kışı arzular.

Kış gelince de ondan şikâyet eder.

Hiç bir hâle razı olmaz (Nitekim Allah buyurur).

Kahrolası insan! Ne nankördür! (Kayseri; 3 / 144).

Mezar taşları o bölgede geçmişte yaşayan topluluklar / gruplar hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Bir bölgede geçmişte hangi medeniyetlerin / toplulukların yaşadığını belirlemekte mezar taşlarının ve bu mezar taşlarındaki yazıların önemi büyüktür. “Kurganlar, mezarlar, mezarlıklar ve mezar taşları buldukları yerlerin tapu senedi gibidirler” (Alyılmaz, 2010, s. 185). Savaşlar, kuraklık vb. nedenlerle göç eden insanlara ait bazı bilgiler mezar taşlarında yer alır. *Seyahatname*'den savaş nedeniyle Şam'a giden sahabelere ait mezarlarda onların isimleri olduğunu öğrenmekteyiz:

Emevîlerden Abdülmelik oğlu Hişam zamanında Şam'dan denizler gibi asker Acem ülkesinde hakını yenilgiye uğratıp Dağıstan, Kumuk, Tabeseran, Kaytak ve bu Bâbülevbab kalelerini fethedip bütün halkları İslam ile şereflendikleri senede bu Demirkapı'da şehit olan sahâbe-i kitamın kabirleri yine bu mezarlıktadır. Kimi kubbeli ve kimi mezar taşında sülüs ma'kal yazısı ile küfî yazısı ile nice yüz sahabelerin isim ve resimleriyle yazılmıştır (Gürcistan; 2 / 200).

Mezarlara tarih ve isim yazmak Anadolu'da gelenek hâline gelmiştir. Günümüzde eski veya yeni birçok mezarda bu geleneğe ait pek çok örnek görülmektedir. *Seyahatname*'de bu durumla ilgili İstanbul ve Lübnan'daki mezarlar kanıt olarak gösterilebilir.

Molla Gilden Taceddin ziyareti: Seydî Gazi şehrinde fetva sahibi iken şehit ettiler. Mezar taşında tarihi yazılıdır. Ancak zamanın geçmesi ve çok yağmur yağmasından dolayı mezar taşının yazısı bozulup düzgün okunamadığı için yazılmadı (İstanbul; 3 / 9).

Tufan'dan evvel olan peygamberlerin nur dolu mezarları o kadar belli değildir. Ancak işaret ve belirtileri çeşit çeşit tuhaf yazılar ile peygamberlerin ve velîlerin keşif ve kerametleriyle bellidir (Lübnan; 3 / 72).

Yanya şehri: Evvelâ bu büyük varoş içinde her evde birer ikişer adet Meram Bağı bahçeler ve 40-50 adet ev aralarında birer mezaristan olup toplam 43 yerde şehir içinde mezarlıkları olup her mezarın mezar taşları, başı ve ayakları ucunda dikili durup ikişer adam boyu kadar sert taşlarında çeşitli hatlar yazılmıştır. Böyle yüksek boylu mezar taşları bir diyarda yoktur (Arnavutluk; 8 / 340).

Hüsenk Şah ziyaret yeri: Bu diyar kavminin müslimi ve gayr-ı müslimi, herkes *Bu Hüsenk Şah peygamberdir* diye sayıp ziyaret ederler. Ayağı ucunda beyaz sütun vardır. Bu sütunda zemin eski tarz yazı ile, *40 sene padişah olup 500 yıl yaşayıp ilk*

defa başına taç giyen padişah ben idim diye mezar taşında bütün hâllerinin yazıldığı bir çeşit hattır (Dağıstan; 7 / 374).

Büyük Purunduk şehri: Bunu 939 tarihinde Süleyman Han asrında Kasım Voyvoda fethederken büyük cenk olup hâlâ şehitler mezarlığı şehrin kiblesi tarafındadır. Bir mezar taşında *Mihaloğlu Mehmed Bey ruhiyçün el-fâtiha* diye yazılmış mezarlıktır (Almanya; 7 / 6).

İslam'ın resim ve heykele olan mesafeli duruşu nedeniyle Müslüman mezarlarının çok azında resim bulunmaktadır. Resimli mezarlar çoğunlukla Hristiyanların mezarlarıdır. *Seyahatname*'deki Hristiyan mezarlarına ilişkin şu cümleler bu duruma örnek olarak verilebilir:

Takyanus Kalesi: 10 binden fazla beyaz mermer sanatlı sandıklar içinde kefereler vardır. Allah bilir, ama Hicret'ten önce 630 tarihlerine yakın Yunanca tarihleri var. O yazıları aynen yazıp resimlerini çıkarıp Kudüs-i şerife geldiğimde papazlara okutturdum, Hazret-i İsa'ya iman edenlerin mezarları imiş (Karaman; 9 / 182).

3. Mimarlık Eserleri Üzerindeki Epigrafik Öğeler:

Evliya Çelebi seyahat ettiği yerlerdeki kale, türbe, cami, köprü, çeşme vb. yapılarda bulunan kitabelerdeki yazıları büyük bir özenle yazarak onlar hakkında bilgilenmemizi sağlamıştır. Bunlar Evliya Çelebi tarafından yazılmamış olsaydı bugün birçoğu yok olan bu yapılar ve üzerlerindeki epigrafik öğelerden haberdar olunması mümkün olmayacaktı.

3.1. Kale Kitabeleri:

Kale, kalın duvarları ile düşmandan korunmak ve saldırılara engel olmak için yüksek yerlere yapılan güvenlik amaçlı büyük yapılardır (Koçer, 2014, s. 61). Geçmişin gösterişli yaşam merkezleri olan kaleler ateşli silahların kullanılmasıyla birlikte cazibe merkezi olma özelliklerini kaybetmişlerdir. Bugün yalnızca sık sık restore edilen turizm merkezleri hâline gelmişlerdir. Hemen hemen her yerleşim merkezinde görülen kaleler Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde belki de adından en çok söz ettiren mimari yapılardan biridir. Çelebi, gördüğü bütün kaleleri en ince ayrıntısına kadar tanıtarak bunların kitabelerini, yazı özelliklerini ayrıntılı bir biçimde kaydetmiştir. Bu duruma ilişkin şu örnekleri verebiliriz:

Bender Kalesi: Bu kalede iki kat duvar olmak ile bu büyük kapıdan içeri bir kat demir kapı daha vardır. Kibleye açıktır ki bu kapı üzerinde dört köşe beyaz mermerde tarihi var. Ancak gayet yukarıda olup ve kalabalık yer olmak ile okunmayıp yazılmadı. Bu tarihin sağ tarafında bir beyaz mermer üzerinde güzel yazı ile yazılmış, *Ah canım Rukıyye Hanım, âşıkı Macar Mustafa* diye yazılmıştır (Silistre / Bulgaristan; 5 / 81).

Hilevne Kalesi: Pak su havuzunun tarihidir; ama havuz üzere olan göklere baş uzatmış kayayı yetkin üstatlar kementler ile çıkıp kayayı oymuşlar; 4 köşe bir beyaz mermerde bu tarihi kazmışlar, celi sülüs hattı ile yazmışlar ve anılan mermeri kayaya geçirmişler.

Mustafa Ağa benâhâze'l-binâ

Hasbetenillahi Rabbi'l-âlemin

Yesserallahulehuâ'le'l-makam

Dâ'efallahucezâe'l-muhsinîn

Elhemallahulenâtarihahu

Mecma'ü'l-ebrârivahyü'r-râmilîn

Bu tarih yakınında Latince ve Yunanca türlü türlü yazılar var (Saraybosna; 5 / 284).

Marmaris Kalesi'nin özellikleri: İskele başında kârgir bina bir hanı var ve kapısı üzerinde dört köşe bir beyaz mermerde tarihi böyle yazılmıştır:

Benâhâze'l-imârete fî ümmi Sultanü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreynmalikü memaliki'l-'Arabve'l'Acemzillullâhîfi'l-âlem es-Sultânibn es-Sultân es-Sultân Süleymân Hân ibn es-Sultân Selim Şâh halledallâhumülkehu ilâ inkirâzi'd-devrân li-sene isnâ ve 'işrin ve tis'a-mie, ketebehu Hasan Çelebi ibn Ahmed el-Karahisarî diye ketebesidir (Marmaris; 9 / 135).

Foto 1: Marmaris Kalesi'nden bir görüntü

(Foto: <http://www.panoramio.com/photo/79272066>)

Hristiyan dünyasında yaşanan / zaman geçirilen mekânlara resim / şekil çizme âdeti inancın bir parçası hâline gelmiştir. Yaptıkları kale, kilise vb. hemen hemen bütün yapılarda resimlerle karşılaşmak olağan bir durum olarak görülmektedir. *Seyahatname*'de kalelerdeki resimler şöyle anlatılmaktadır:

Varat Kalesi: Bütün duvarları inci gibi beyaz duvardır; ama Nemse keferelerinin, Donkarkız vilayetinin ve Danimarka diyarının bütün kiliselerinde o kadar asılmış resimden putlar var ki diller ile anlatılır gibi değildir (Belgrad; 5 / 265).

Kahkası Menkub Kalesi: Bir kapısı da doğu tarafa iç kale altında Müslimler kapısıdır. Bu yoldan içeri bir kâfir kilisesi var. Kapısı üzerinde dört köşe beyaz mermerden bedeniyle bir at üzerinde eli mızraklı bir adam atının ayağı altında bir ejderhayı öldürmüş şekilli taştan oyulmuş bir heykeldir sanki büyüleyicidir (Kırım; 7 / 26).

Evliya Çelebi, 2000 yıllık Türkçe yazılardan bahsetmiştir. Dönemin teknolojik imkânlarını göz önüne aldığımızda Evliya'nın yazıların tarihine ilişkin yalnızca bir tahminde bulunduğu söylenebilir. Konu hakkında bilimsel çalışma yapılarak yazının geçmişi hakkında bilgi edinilebilir. Bu açıdan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler dil araştırmacıları için önem kazanmaktadır.

Aya Nataca Şehri (Usturumça Kalesi): *Benim bu Aya Nacata şehrini 709 (1309 / 10) tarihinde Muhammediler alalar ve Murad Bey Osmanoğlu hükmünde olacaktır; ama o da bizim elimizde şehit olacaktır* diye Usturumçu Kalesi'nin doğu tarafı kapısı üzerine 4 köşe mermer üzere yazmış. Altı 3 satır Türkçe ve üstü 2 satır Rumca yazılar yazıp üstü Rumca olmuş olur. Hikmet, gariplik bunda ki İskender üstadı Aya Nataca adlı hakîm Usturumça'da sakin kale kapısı üzere 6 satır Türkçe dille yazı yazdığı *Tarih-i Yunan* sahibi tam üstad Yanvan sözü üzere 2 bin yıl geçmiş yazılardır. Meğer o zamanda Türkçe var imiş. Gerçekte bu kemter imam kul Kırım'dan, Deşt-i Kıpçak'tan ve Heyhat Sahrası'ndan Dağıstan padişahına giderken Elbruz Dağı eteğinde Irak-ı Dâdyân derler viran bir şehir vardır. Hâlâ içinde Lezgi kavmi, Şemhal kavmi, Kaytak kavmi, Moğol kavmi, Boğol kavmi, Kumuk kavmi, Kamık kavmi ve Kalmık kavmi adlı kimseler Elbruz Yaylası'ndan inip bu harap olan Irak-ı Dâdyân'ın mamur yerlerinde sakin olurlar. Bu viranelerin mezarlıklarının taşlarında Türk dili ile tarihler yazılmıştır. Hazret-i Kaffâh gibi, Hazreti Üzeyir ve Hazret-i Yunus gibi tarihleridir ki o asırlarda Türkçe hatlar ve Türk dilleri varmış (Arnavutluk; 8 / 391).

Mimarlık eserler yapılırken ya da daha sonra restore edilirken eseri tanıtıcı bilgiler yazmak geçmişten bugüne devam eden adeta bir ritüel hâlini almıştır. Çelebi de ziyaret ettiği bütün eserlerin okuyabildiği kitabelerini eseri aracılığıyla nakletmiştir. Buna Dimetoka kalesi kitabesini örnek olarak verebiliriz:

Yüksek Dimoduko (Dimetoka) Kalesi: Aşağıda iki kapı dediğimiz taşrasındaki kapıdan içeri girerken sağ tarafta duvarda bir adam boyu yükseklikte iri yazı ile beyaz mermer üzere yazılan tarih budur:

Devr-i adlinde o şâh-ı keremin,

Yapılup oldu kılâ'-ı müsned,

Sarf edip malını himmet etti,

Kıldı bu hizmete sa'y-i bî-had,

Dedi tarihin Onun için Tiği,
Kapuğası-i Sultan Ahmed (Edirne; 8 / 38).

Evliya Çelebi, şehirlerin simgesi olan kaleleri okuyanların zihinlerine nakşedecek düzeyde etkileyici bir şekilde anlatmıştır. “Kaleler hakkında ayrıntılı bilgilere yer verirken, bu eserlerin bilinen tasvirlerine ek olarak mistik yönlerini de anlatmıştır” (Karakuyu ve Sarıusta, 2011). Bu düşüncüyü ifade eden şu cümleler *Seyahatname*'de geçmektedir.

Tarihin sağ köşesinde Yunanca Hazret-i Risâlet-penah'ın saadetle dünyaya geldikleri gece temel koyulduğunun tarihi yazılmıştır ki garip yazıdır (Edirne; 8 / 38).

Kerç Kalesi: Mihrabın taşrasında yol üzere camiin sol köşesinde beyaz dört köşe mermer üzere tarihi budur: Benâbi-imareti hâze'l-camii es-Sultan Bayezîd ibn Mehemed Han-halledellâhumülhehu- fî sene selâseerba'în ve semânemi'e (Bu câmii Mehmed Han oğlu Sultan Bayezid Allah mülkünü daim etsin 843? yılında inşa ettirdi) (Kırım; 7 / 313).

Cemşid tahtı eski Ayasluk Kalesi: Kale kapısı kibleye bakar acayip ve garip tarzlı sanatlı eski bir kapısı vardır. Kemerleri üzeri Bihzâd nakşı gibi bir çeşit hayali resimler var ki ibret gözü kamaşıp insan hayran olup susup kalır. Bu acayip (kabartma) resimlerin benzeri meğer Atina Kalesi'nde ola (Kızılhisar / Uşak; 9 / 81).

3.2. Türbelerdeki Kitabeler:

Müslümanlar için cami, medrese gibi ibadet yerlerinden sonra devlet ve din adamlarının türbeleri kutsal mekânlar olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden Anadolu'da ve Balkanlar'da çok sayıda türbe bulunmaktadır. Türbeler bugün olduğu gibi geçmişte de halkın inanç dünyası için önemli bir değer ifade etmiştir. Evliya Çelebi'nin de türbelere gereken önemi verdiğini yazdıklarından anlaşılmaktadır. Çelebi'nin türbeler hakkında yazdıkları ve o türbelerin kapılarındaki / duvarlarındaki yazılar şöyledir:

Şeyh Hazret-i Balı ziyaret yeri: Mübarek kabrinin sandukası yeşil renkli sof ile örtülü olup dört tarafı nice yüz adet hüsn-i hatlı Kelâmullah ile süslüdür. Kutlu kapısının üzerinde tarih böyle yazılıdır:

Mâteşeyhü'l-kül kutbu'l-ârifin
Tâlibenbi'r-râğbetisebbühahû

Revvehallahubi-rûhısırrihî
Sabberefi'l-cenneti habbûhabû
Elhemallahulenâtarihahû
Kaddesallahu Te'âlârûhahû (Sofya; 3 / 305).

Mezar taşlarının yapılma amaçlarının başında gelen gelecekte yaşama, unutulmama endişesi kurgan ve türbe yapımında da etkisini göstermiştir. Çoğunlukla dönemin devlet adamları, dinî açıdan önemli olarak görülen isimleri için Osmanlı coğrafyasında birçok türbenin yapıldığı bilinmektedir. Bu türbelerin duvarlarında / kapılarında ölen kişi hakkında kısa bilgiler içeren yazılar bulunmaktadır. *Seyahatname*'de yer alan mezar taşı yazıları:

Eski kale İznik şehrinin evliyalarının ziyaret yerleri: İznik Kalesi içinde camii yanında büyük bir türbe içinde medfundur. Bu türbenin dört tarafında kâşî çini üzere celi hat ile esmâü'l-hüsna ve çeşit çeşit bukalemun *Şeyh Rumi Türbesi budur* diye yazılmıştır ve bu beyit de yazılmıştır:

Ey mürîd, sırr-ı rûhânî olan ehl-i yakîn
Âsitân-ı Şeyh-i Rum'a gel hi Eşrefzâde'dir (İznik; 3 / 5).

Hazret-i Danyal ziyareti (Kazvin): Gerçi kubbeli değildir ama nurlu kabri üzeri bir büyük taşla örtülüdür. Üzerinde İbrî dili ve Yunan dilinde yazılar kazılmıştır. Gerçekten de sihirli yazılmıştır (Tebriz; 4 / 270).

Kefe şehri mezarlığının ziyareti: Evvelâ Topraklık Varoşu'nda Topçu Baba Sultan ziyareti ve yakınında Şeyh Efendi Sultan yüksek bir türbe içinde akraba ve yakınlarıyla yatmaktadır. Mübarek başları ucunda Damat Efendi Sultan, onun başucunda bir köşede dört köşe bir mermer üzerinde bu tarih yazılıdır:

Kutb-ı âlîrhlet etti bu fenâdan âliye,
Ey ahî firkat odıylarûz [u] şeb bağrını yak,
Muhlisî Dâmâd Efendi tarihin kaldı ayân,
Nâyim aç kalb gözünü ol cennet-i a'lâya bak (Kefe / Kırım; 7 / 312).

3.3. Cami, Medrese ve Tekkelerdeki Kitabeler ve Diğer Epigrafik Ögeler:

İslam âleminde camiler, kutsal olmaları nedeniyle mimari yapıların en güzel örnekleri olarak inşa edilmiştir. Camiler, geçmişte vakıflar günümüzde dernekler aracılığıyla inşa edilen, hizmet sağlanan kutsal mekânların başında gelmektedir. Seyyah; Sofya, Budin ve Sivas'taki cami kitabelerini şöyle aktarmıştır:

Hirmenli kasabası menzili: Çirmenli sancağı bir camii var, kapısı üzerindeki tarihi budur:

Sâlikî dedi o demde tarih:

Hasılı cami-i rûşendir bu (Sofya; 3 / 309).

Tâcir Hacı Nebî Camii (Kefe eyaleti): Kurşunlu, bir sanatlı ve büyük eski camidir. Kapısı üzere tarihi budur:

(Kad) benâ Hacı Nebî Tâcirza 'îf

Mescide 'l-alsâ li-de 'bin el-imâm,

Kâleehlu 'l-kadri fî tarihîhî,

Vehveüssü 'l-ka 'betihuldüenâm (Kefe / Kırım; 7 / 308).

Süleyman Han Camii: Bu camiin iki adet kapısı var, doğu taraftaki kapı üzerinde bir beyaz mermerden mermer ustası bir kanatlı ejderha tasviri eylemiş ki sanki canlıdır. Ağzını açıp 4 ayaklarını gerip kuyruğunu kıvrıp durur. Bu ejderha önünde Hazret-i Hızır bir at üzerine binip elinde mızrağıyla ejdere bir süngü vurup ejderhayı at altına alıp çiğner şeklinde bir çeşit yapmış ki sanki hâlen canlıdırlar ki ejderha ile Hızır Nebî savaş etmede şekilli yapmış. Hatta fetih sırasında Ebussuud *Resim ve heykel haramdır, bu heykeli kırmak gerektir* dediklerinde Süleyman Han nezaket edip Kimse bu heykellere bakmasınlar, Müslüman olanlar tanımasınlar diye boynundan Keşmir şalını çıkarıp bu heykellerin üzerine örttürüp kırılmadan kurtarır (Budin; 6 / 169).

Kızıl Medrese: Üstad mermerci bu kapının sağında, solunda, üst tarafında ve Havernak kemerlerindeki mermerlere öyle keser vurmuş, Cenâb-ı Bârî'nin kudret eliyle yarattığı bütün çiçeklerin resimlerini aynısı yapıp çiçeklerin şekillerini bu kapıya işleyip öyle ince kalem vurmuş ki sanki her bir çiçek birer çeşit ter ü taze açmış gül, menekşe, erguvan, sümbül, reyhan, islimîler, zerrin ve kefes gibi örülmüş Rumîlerdir. Yetmiş seksen kat girişme zihleri (kenar çizgisi) kapının sağına ve soluna öyle işlemiş ki sanki her biri Mânî nakşî, Erjeng, Bihzad, Ağa Rıza ve Frenk Mânî nakşîdir ki her bir tasarrufları birer türde sihir mertebesinde ibret verici bukalemun nakışlarıdır (Sivas; 3 / 157).

Foto 2: Kızıl Medrese'den (Gök Medrese) bir görüntü (Sivas)

(Foto: İsmail ÇOBAN)

Türk kültüründe önemli bir yeri olan tekke; tasavvuf düşüncesi, terbiyesi ve anlayışının derinlemesine işlendiği kurumlardır (Alkan, 2006, s. 21). İstanbul Söğütözü'nde bulunan Caferabad

Tekkesi'nin³ duvarlarında bulunan yazı ve resimler Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde şu ifadelerle yer almaktadır:

Tekkelerinin en eskisi ve en büyüğü *Caferâbâd Tekkesi*'dir. Bu tekkenin parlak duvarlarında olan güzel yazılar ve ibret verici bukalemun nakışlı resimler hiçbir şekilde anlatılamaz. Hatta Nakkaş Ağa Rıza duvarın yüzüne siyah kalem ile bir kaya şekli üzerine vahşi bir kekklik resmi yapmış ki, Behzad ve Mânî, kalemını çekmede âcizlerdir (İstanbul; 1 / 239, 240).

3.4. Kilise Kitabeleri:

Osmanlı devleti tarih boyunca çok sayıda milletin bir arada barış içinde yaşadığı nadide devletlerden biridir. Teokratik bir devlet olmasına rağmen farklı dinlerin bir arada yaşamasına ortam hazırlamıştır. Bunun gereği olarak camilerin yanı sıra Anadolu ve Balkanlar'da hemen hemen her şehirde kiliselerin de olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, gezdiği yerlerdeki kiliseleri de ziyaret ederek gördüğü yazıları, tasvirleri büyük bir hayranlıkla şöyle nakletmiştir:

Kaşa şehri: Binlerce resimden başka bu kilisenin sağ tarafında bir açık duvarın yüzüne 50 adım uzunluğunda bir cennet tasviri yazmışlar ki insan görünce ruhunu teslim edip Fecr suresindeki *Ey huzura eren nefis, gir kullarımın arasına, gir cennetime* (Kur'an, Fecr 29-30) ayetini okuyup cennete gireceği gelir. Ona karşılık karşı tarafta bir karanlık duvarın yüzünde 50 adım yerinde bir cehennem tasviri yazmış ki sıratı gören Fatıha suresindeki *Bizi doğru yola eriştir* (Kur'an, Fatıha 6) ayetini okur. Terazi tasvirini gören (---) suresindeki *Tartmayı doğru yapın, tartıyı eksik tutmayın* (Kur'an, Rahman 9) ayetini okur. Cehennemın çukur derelerinin tasvirlerini gören *Doğrusu münafiklar cehennemın en alt tabakasındadırlar* (Kur'an, Nisa 145) ayetini okur⁴ (Macaristan; 6 / 29).

Lipul Bey Manastırı: Bu kilisenin kapısı tarafına mahşer gününün Arasat meydanını resimleyip bin bir ayak üzere bir karışıklık, bağırış, çağırış, ağıt, figan, feryat etmiş şekilli ibretlik resimler yapmış ki hiç bir şekilde tarifi mümkün değildir. Bu kilisenin dış duvarında olan parlak taşlar üzerinde türlü türlü çiçek resimleri var ki bir taşta olan resim bir taş üzere yoktur. Çeşit çeşit şemseler, bağlama, isimîler, mutahhıl ve kitabeler ile nakışlı taşlardır ki mermer ustası becerisini göstermek için

³ Caferabad Tekkesi hakkında detaylı bilgi için bk. Maden, F. (2013). Sütluçe'de Bir Bektaşî Ocağı: Caferabad (Bademli-Münir Baba) Tekkesi. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 5, 155-174.

⁴ Bu cümlelerden Evliya Çelebi'nin farklı konular hakkındaki ayetleri ve bu ayetlerin anlamlarını yazması nedeniyle Kur'an-ı Kerim'i ve mealini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.

bu duvarın taşlarına öyle taraklar vurup çiçekler yapmış, sanki sikkeyi mermerde kazmış (Moldovya; 5 / 220, 221).

3.5. Köprülere ve Çeşmelere Ait Kitabeler:

Evliya Çelebi, köprülere çok önem vermiştir. Onun için köprüler mühendislik harikası, seyretmeye doyum olmayan sanat yapılarıdır. Bunu şu ifadelerle belirtmektedir: *Vâcibü's-seyr, ilm-i hendese ve ilm-i mi'mârîden haberdâr ve ibret-nümâ-yıbî-misâlcisr-i lânazîr*. Çelebi, hayranlık duyduğu köprüleri anlatırken anlatmaya söz, yazmaya kalem bulamaz. Diğer konularda dilin bütün imkânlarını kullanarak detaylı bilgiler veren Çelebi, köprüler konusunda dilediği gibi yazamamıştır. Ancak köprüler hakkında bilgi vermeden de geçmemiştir (Ertaş, 2011).

Meriç Nehri üzerinde on iki göz büyük köprü Koca Lala Mustafa Paşa hayratıdır. Rumeli diyarında memhur olan sanatlı köprünün biri de bu büyük köprüdür ki her kemeri gökkuşağından nişan verir köprüdür. Sanatlı tarihi budur:

Bildi merhûm Mustafa Paşa

Köprüdür fi'l-hakika bu dünyâ

Göçdü merhûm dediler tarih:

Köprüden geçdi Mustafa Paşa (Sofya; 3 / 309).

Çeşmeler Müslüman Türklerin yerleşim yerlerinin medeniyette ve sanatta âdeta tapusu konumundadır. Müslüman Türkler, yaşadıkları her bölgede çok sayıda çeşme inşa etmişlerdir. Bu çeşmeler Anadolu'da bugün hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler. “Türk mimarisine özgü yapılar olup geçmişte sosyal yardımlaşmanın ince birer sanat zevki olan sebiller, mimari karakterleri, konumları, yol güzergâhlarında meydan hacimlerinin şekillenmesinde önemli roller oynamış yapılardır” (Tali, 2010, s. 572).

Pirî Paşa Kasabası'nın Ayazması adlı bir tatlı su kaynağı vardır ki Rumların maşatları (mezarları) çoğunlukla burada olduğundan bu ayazmayı ziyaret ederler. Bu kasaba dışında Yanova, Varat, Uyvar ve Girit Adası'nda Kandiye fatihi olan Sultan IV. Mehmed Han, burada bir bağ içinde bir saf su bulup bir günde bir hayat pınarı çeşmesi yaptırarak selsebil gibi akıtığına, çeşme üzerinde beyaz mermerde Teknecizâde Mustafa Çelebi hattıyla tezhipli lacivertli süslü güzel tarihtir:

Bahtiyâtahsin edip Hâtif dedi târihini

Oldu câriadlile Sultan Mehemed çeşmesi (İstanbul; 1 / 241).

4. Sikkeler Üzerindeki Yazılar ve Diğer Epigrafik Öğeler:

Geçmiş dönemlerde hükümdar olan kişinin rüşünü ispatlamak, halk üzerinde egemenliğini sağlamak için sikke bastırma geleneği bulunmaktaydı. Sikkeler, yaşanan dönemdeki devletlerin ekonomik düzeyinden egemenlik kurulan coğrafyaya değin birçok alanda tarihî belge niteliğindedir.

Şeyh Safî kanunu odur ki bütün çarşı pazarlarında alış satışlar bisitî, Abbasî ve altın ile olur. Diğer ülke padişahlarının sikkeleri geçmeyip kendi sikkeleri geçerlidir. Evvelâ eski taht merkezleri *Duribe Erdebil*, *Duribe Hemedân*, *Duribe Bagdad*, *Duribe İsfahan*, *Duribe Tiflis*, *Duribe Nihâvend* ve *Duribe Tebriz* diye sikkelerinde *Lâ ilâhe illallah*, *Muhammedün Resûlullah*, *Aliyyün veliyyullah* yazılır. Bir tarafında her şahsın ismi yazılır ki *Fe aglân-ı Kelb-i Ali Şah Abbas* diye yazılır. Ama kazbikilerinde *Duribe Tiflis*, *Duribe Tebriz* yazılıp diğer yüzünde nakışlı olarak senesi yazılmıştır. Kazbekî mangıra derler. Bütün ölçülerinin ucunda, bütün kilelerinde (tartılarında) ve diğer dokunan değerli kumaşlarında *Lâ ilâhe illallah* yazılmıştır. Yine dirhemleri ve terazilerinde de böyle Allah ismi yazılmıştır (Tebriz; 2 / 167).

5. Damgalar:

Eski bir gelenek olarak bir arada yaşayan topluluklar kendilerine ait işaretler / damgalar belirlemişlerdir. Bu topluluklarda yaşayan insanlar hem aidiyet duygusu gereği hem de güvenlik amacıyla vücutlarının çeşitli yerlerine ve yaşadıkları bölgelerdeki mağara duvarlarına, kayalara bu damgaları işlemişlerdir. Birçoğu dinî amaçlarla oluşturulan bu şekiller dönemin inançları, yaşayışları hakkında önemli bilgiler vermektedir. “Ortak yaşayış ve inanın, paylaşımın ürünü olan damgalar ayrıcalıklı grafiksel dil öğeleri içinde yer almış; ait oldukları toplulukların, boyların ve ulusların diğerlerine / ötekilerine karşı var oluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanılmışlardır” (Alyılmaz, 2010, s. 81).

24 adet yüksek Kahkaha kuleleridir. Her kulenin iki taraflarında dört köşe beyaz mermerler üzere Ceneviz Frengi keferelerinin damgaları ve tasvirleri var. Ve her bir kuleyi yapan banlar, krallar ve beylerin acayip şekillerle damgaları, işaretleri her kulede damgalarıyla yapılmıştır (Kefe / Kırım; 7 / 297).

Sonuç ve Öneriler:

XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasıyla ilgili olarak bugün yok olmuş birçok eserden Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* sayesinde bilgi sahibi olunmuştur. Çelebi, bu yönüyle kültürel mirasımızın zenginleşmesini sağlamıştır.

Evliya Çelebi gezdiği yerlerdeki toplumların kültürleri, inançları, dilleri vb. hemen hemen her konudaki bilgileri derlemiştir. Bunun yanı sıra mimarlık eserlere (kale, köprü, cami, mescit, türbe, kilise vb.) çok önem vermiştir. Bu eserlerin özellikleri hakkında detaylı bilgileri akıcı bir dille anlatmıştır. Özellikle kale ve köprülere çok daha büyük önem vermiştir. Geçtiği her yerdeki bu mimarlık eserler hakkında bilgi vermekten kaçınmamıştır.

Çelebi'nin ilgisini çok çeken yapılardan biri de mezarlıklardır. Ancak onları değerli bulmasına karşın toplum tarafından önemli olarak görülmediğinden birçok yerdeki mezarlıklarla ilgili yüzeysel bilgi vererek geçmiştir.

Evliya Çelebi'nin belki de en çok önem verdiği konu yazılardır. Mağara duvarları, mezar, türbe, cami, mescit, kale, çeşme gibi yapılardaki yazıları aktarmada hassas davranarak birçok eser üzerindeki yazının bugüne ulaşmasını sağlamıştır.

Seyahatname'de 50 yıllık bir süreçte Osmanlı coğrafyasında gelişen hemen hemen her konuda ayrıntılı bilgiler yer almasına karşın eser Türkçe öğretimine dair herhangi bir bilgi içermemektedir. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin diğer devletler karşısındaki siyasi ve ekonomik üstünlüğünü göz önünde bulundurduğumuzda Türkçe öğretimiyle ilgili bir gelişmenin olmaması söz konusu değildir.

Elde edilen veriler ışığında araştırmacılara şu önerilerde bulunabilir:

- XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında birçok uygarlığın dilinin, tarihinin, mimarisinin, sanatının birbirinden değerli eserleri bulunmaktadır. Bu eserlerle ilgili akademik çalışmalar yapılarak dünya kültür mirasına aktarılmalıdır.

- *Seyahatname*'de Mısır, Kırım vd. coğrafyalarda Türkçe yazılı mezar taşlarından bahsedilmiş; fakat içerikle ilgili bilgi verilmemiştir. Bu mezar taşları bulunup gerekli çalışmalar yapılarak Türk bilim dünyasına kazandırılmalıdır.

- Osmanlı coğrafyasında varlıklarını sürdüren ülkelerdeki üniversitelerin katılımıyla ortak kültürel mirası korumak için projeler yapılmalıdır.

• Farklı dönemlere ait Türkçenin temel kaynakları taranarak epigrafik öğelerle ilgili bilgiler tespit edilip ilgililerin istifadesine sunulmalıdır.

Kaynaklar:

- Alkan, M. (2006). Osmanlı Dönemi'nde Adana sancağında kurulan tekkeler / zaviyeler ve türbeler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 39, 21-32.
- Alp, A. R. ve Alp, S. (1961). *Büyük Osmanlı lûgatı*. Ankara: Ercan Matbbası.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- Alyılmaz, C. (2010). Nahçıvan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*. Astana: İpekyolu Medeniyetleri, 181-192.
- Alyılmaz, C. (2010). Türk kültürünün oluşumunda damgaların rolü. *İpekyolu Medeniyetleri*. Astana: Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı, 81-88.
- Alyılmaz, C. (2012). *Türk dünyası mimarlık ve şehircilik abideleri*. Ankara: Türk Dünyası Mimarlar ve Mühendisler Birliği.
- Çetinaslan, M. (2013). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde yer verdiği hünkâr mahfilleri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 289-312.
- Ertaş, M. Y. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yollar: kaldırımlar, köprüler ve kervansaraylar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 43-53.
- Evliya Çelebi. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (Cilt 1, 2). (Haz. Seyit Ali KAHRAMAN ve Yücel DAĞLI). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Güneş, A. (2013). Kil tabletlerden elektronik tabletlere: iletişim araçlarının tarihsel gelişim süreci. *Journal of New World Sciences Academy*, 8(3), 277-300.
- http://www.panoramio.com/?no_redirect.
- Karakuyu, M. ve Sarıusta, F. (2011). Evliya Çelebiye göre 17. yüzyılda Edirne'nin şehir coğrafyası ve kültürel hayat. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 24, 125-149.
- Koçer, Y. (2014). Göller bölgesinde yükselen kaleler. *Ayrıntı Dergisi*, 2(21), 60-65.
- Maden, F. (2013). Sütlüce'de bir Bektaşî ocağı: Caferabad (Bademli - Münir Baba) Tekkesi. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 5, 155-174.
- Okumuş, E. (2008). Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Tatvan ve çevresi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 187-216.
- Öz, A. (2011). Menkibevî Seyahatname: Seyyah-ı âlem Evliya Çelebi'nin zihin dünyası üzerine. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 141-156.
- Tali, Ş. (2010). İstanbul su mimarisinde Fatih sebillerinin yeri ve önemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 558-572.
- TDK. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.